

Hogräns kyrka

I samband med en restaurering 1953–54 fann man rester av långhuset till den äldre kyrka (1100-talets senare del), till vilken tornet fogades omkring år 1200. Det nuvarande koret och långhuset härstammar troligen från tiden omkring 1300. På kyrkogården observerades runstenen G 203 första gången av Georg Wallin (superintendent på Gotland 1735–44), och här låg den ännu vid P. A. Säves besök 1852 »nära ö. om stordörren» (långhusportalen). En tid tycks den ha varit upprest invid östra kyrkogårdsmuren, varifrån den 1893 flyttades till Gotlands Fornsal.

203. Hogräns kyrka. Nu i Gotlands Fornsal

Pl. 59

Litteratur: L 1571, S 84, F 130, W 1. G. Wallin, *Analecta Gothlandica* 1 (dep. i Kungl. Bibl.), s. 725, 1058, 1060; C. G. Hilfeling, *Resejournal* 1801 (hs F m 57: 10 i Kungl. Bibl.), s. 96 f., *Reise paa Gulland* 1801 (hs Ny Kongel. Saml. 409 8:o i Det Kgl. Bibl., Köpenhamn), s. 105; N. H. Sjöborg, *Samlingar för Nordens Fornälskare* 2 (1824), s. 56 f.; N. J. Ekdahl, *Resa på Gotland* 1826 (ATA), h. 2, s. 29; *Kyrkoinventarium* 1828, 1919 (ATA); J. G. Liljegren, *Runlära* (1832), s. 134 f.; J. H. Wallman och S. V. Moberg, *Anteckningar under en resa sommaren 1833* (hs i Nord. mus.), s. 29; C. Säve, *Brev t. P. A. Säve* 18.6.1849 (avskr. i hs R 623: 5 i UUB, s. 451 f.), 5.8.1875 (ibid. s. 735), *Runologiska anteckningar* 15 a (ATA); P. A. Säve, *Reseberättelse* 1852 (ATA), nr 3, samlingen S 170 II (konvolut 55) i UUB; O. Carlén, *Blad ur Gotlands Historia* 1862 (ATA), s. 340 f., *Gotland och dess fornminnen* (1862), s. 263; G. Stephens, *ONRM* 2 (1867–68), s. 640, 795, 912, 3 (1884), s. 418 f.; [S. Bugge i] E. Brate, *Runverser* (ATS 10: 1, 1887–91), s. 287 f.; S. Söderberg, *Anteckningar* 1891, 1893 (i *Runor* 8, ATA); H. Pipping, *Runinskrifter undersökta* 1902 (ATA), nr 8, *Om Pilgårdsstenen* (i *Nordiska studier tillägn. Adolf Noreen* 1904), s. 177 not 2; A. Noreen, *Altschwedische Grammatik* (1904), s. 486; F. Plutzar, *Die Ornamentik der Runensteine* (1924), s. 71, 83 f.; O. v. Friesen, *Anteckningar* 1924 (UUB), s. 3, *Personal Names of the Type Bótolf* (i *Studia Neophilologica* XIV, 1942), s. 358; E. Brate, *Svenska runristare* (1925), s. 131; J. Roosval, *Den gotländska ciceronen* (1926), s. 9, (2. uppl. 1950), s. 12; S. Lindqvist, *Gotlands Bildsteine* 1 (1941), s. 52 f., 95, 124, 2 (1942), s. 76 f., *Bildstenarna i Fornsalen* (i *Gotländskt arkiv* 14, 1942), s. 16, 23, *Forngutniska altaren och därtill knutna studier* 1 (i K. Hum. Vet.-Samf. i Uppsala Årsbok 1960–1962, tr. 1964), s. 22 f.; S. B. F. Jansson, *Gotlands runinskrifter* (i *Boken om Gotland* 1, 1945), s. 147 f., *The Runes of Sweden* (1962), s. 10, *Runinskrifter i Sverige* (1963), s. 115, 160 f., 2. uppl. (1977), s. 116, 161 f.; E. Hjärke, *Märke, män och mästare, Några ord om runristningen på Hogrän-stenen* (i *Saga och sed* 1935, s. 43 f.); N.-G. Stahre, *Stångskäret, Kåksna och Kummelberget* (1952), s. 195; E. Wessén, *Uppteckning* (»trol. 1954», ATA); E. Wessén och S. B. F. Jansson, *Uppteckning med kommentar* 5–6 maj 1962 (ATA); L. Alfvegren, *r-genitiv och are-komposition* (1958), s. 159, 192; Fören. Gotlands Fornvänner protokoll 2.2.1970 (GF).

Äldre avbildningar: Teckning i Wallin, *Analecta* 1, s. 1060 (påskriven av Wallin och sannolikt utförd av denne); Hilfeling, teckning 1801 i F m 57: 11, Tab. 35, samt i hs 409; Sjöborg a. a. (d:o i Stephens a. a. 3, s. 418); Ekdahl, teckning i a. a.; Wallman, 2 blyertsskisser i a. a.; P. A. Säve, teckningar i *Reseberättelse* 1852, fig. 3, och i S 170 II, kopia i fototypi av W. Pacht 1882 i sistn. hs; S. Söderberg foto (odat., ATA), litografi 1894 (ATA); O. Sörling, teckning (återgiven i Lindqvist a. a. 2, fig. 422, foto i ATA), foto (ATA; återgivet i Roosval a. a.); H. Pipping, 8 foton 1902 (ATA); H. Faith-Ell foton 1933, 1937 (det sistn. återgivet i Lindqvist a. a. 1941, fig. 145, a. a. 1964, fig. 9, Jansson a. aa. 1945, fig. 2, 1962, fig. 64, 1963, fig. 85, 1977, fig. 85, Hjärne a. a., s. 45); 2 foton i v. Friesens saml. i UUB, åtminstone det ena taget av J. W. Hamner 1922; G. Gådefors, 2 foton 1962.

Runsten med bildstensform. Den förvaras sedan år 1893 i Gotlands Fornsal, inv.nr C 10.645.

Stenen finns avbildad med kantbandets runinskrift redovisad i G. Wallins *Analecta* 1 (s. 1060), fig. 75, och runtexten (fullständigare) dessutom i två uppteckningar, den ena (s. 725), fig. 74, synbarligen renskrift av den andra (s. 1058), fig. 73. Överskriften (s. 725) lyder: »På Hougrens Kyrkogård». C. G. Hilfelings lokaluppgift är något utförligare, fig. 76: »På Hogrens kyrkogård. Söder vid kyrkan.» Hilfeling skildrar i F m 57: 10, s. 96 f., mötet med den märkliga stenen: »d. 14 [aug. 1801] . . . Emedan desse excursioner påstodo, hade jag anstaltat om en på Hougrens Kyrkogård liggande, gammal och ovanlig stor Runstens afputsande och rengjörande, till vår återkomst. Wi företogo straxt vid återkomsten dess dechiffrender, men här blef mera arbete än man föreställt sig. Fullristad i flere directioner med små, ofta nog utnötte Runor, tycktes läsningen under första företaget blifva impracticabelt. Medlertid afmättes stenen med dess dimensioner. Det var en Marmorsten, af 4 3/4 alnars längd. Bredden straxt under korset 1 aln 23 tum; åter straxt inunder 1 aln 18 tum, och vid foten 2 alnar 14 tum. Både Mag:r Facht och jag studerade Inscriptionerne af all förmåga annoterade styckevis hvad som kunde upletas och äga sammanhang; men annalkande aftonen bød oss upskjuta med det resterande till morgondagen. Marcherade Kl. half åtta åter till Wallds Prestegård. — d. 15 [aug.] Bittida om morgonen begåfvo vi oss till vägs åt Hougren. Dit ankomne, blef vårt första arbete att å nyo afslipa den incrusterade stenmåssan med en tvärt afhuggen skarp qvast och Watn, skura stenen i alla directioner, flere gånger emellan afskölja densamma, ändteligen låta den torkas; Hvarefter studerandet åter samfäldt företogs; med vår trägna ihärdighet och nitiska bemödande vunno vi ändteligen Inscriptionen samlad till begrepp, undantagande på ett par ställen mot slutet, där det var utslitit af tiden och flere våldsamheter. Nöjde med hvad vi fådt, återvände vi mot middagen till Wallds Prestegård igen. . . . Sedan jag efter middagen upritadt mitt samlade Rune Concept — Se Tab. 35 [fig. 77] — tagit afsked från detta Hederliga Prästhuset och min trogna följeslagare, afreste jag för att till aftonen uppnå Roma Kungsgård.» — N. J. Ekdahl kallar stenen »Ett grafhvalf sunnan om kyrkan», fig. 78. — J. H. Wallman noterar 1833: »Vid Hogren fans en märkvärdig Runsten», och han ritar ett par lätta, otydliga blyertsskisser av ristningen; ingen lägesangivelse. — N. H. Sjöborg, som förefaller att grunda sin beskrivning på Hilfelings teckning, har ingen utförligare lokaluppgift, ej heller J. G. Liljegren (L 1571). — I P. A. Säves *Reseberättelse* 1852 uppges, att stenen »ligger nära ö. om stordörren. Stenen är i mannaminne afbruten o. ligger nedböjd efter brottet i 2:ne delar». P. A. Säves besök ägde rum den 31 maj. Fig. 79. Itubruten var den redan på Hilfelings tid av dennes teckning att döma; dock ingen markering av skadan på Ekdahls teckning. Carl Säve har 1852 en anteckning om att »klockaren mins när Hogräns Runsten spräcktes». — S. Söderberg skriver 1893: »Har förut legat vid kyrkans ingång på södra sidan», medan Gotlands Fornsals inventarium meddelar den vara »förut upprest invid östra kyrkogårdsmuren», och en sådan placering bekräftas av O. Sörlings och S. Söderbergs fotografier. Fig. 80. Efter Söderberg, som har en utförligt kommenterad läsning, har stenen granskats av Hugo Pipping 1902, Otto v. Friesen 1922 och vid ett par tillfällen av Elias Wessén, sista gången, 1962, tillsammans med Sven B. F. Jansson. Samtidigt fick stenen sin nuvarande imålning. Det skulle ha varit stora svårigheter förenade med att i samband med min granskning 1975 avlägsna denna imålning — kalksten »suger» färgen, varför en fullständig avfärgning i praktiken blir omöjlig. Jag har inte heller velat göra de små förändringar i imålningen av monumentet, som min läsning kunde ha givit anledning till. Pl. 59 redovisar alltså Wesséns och Janssons läsning. Den translittererade texten nedan jämte kommentaren visar däremot min läsning.

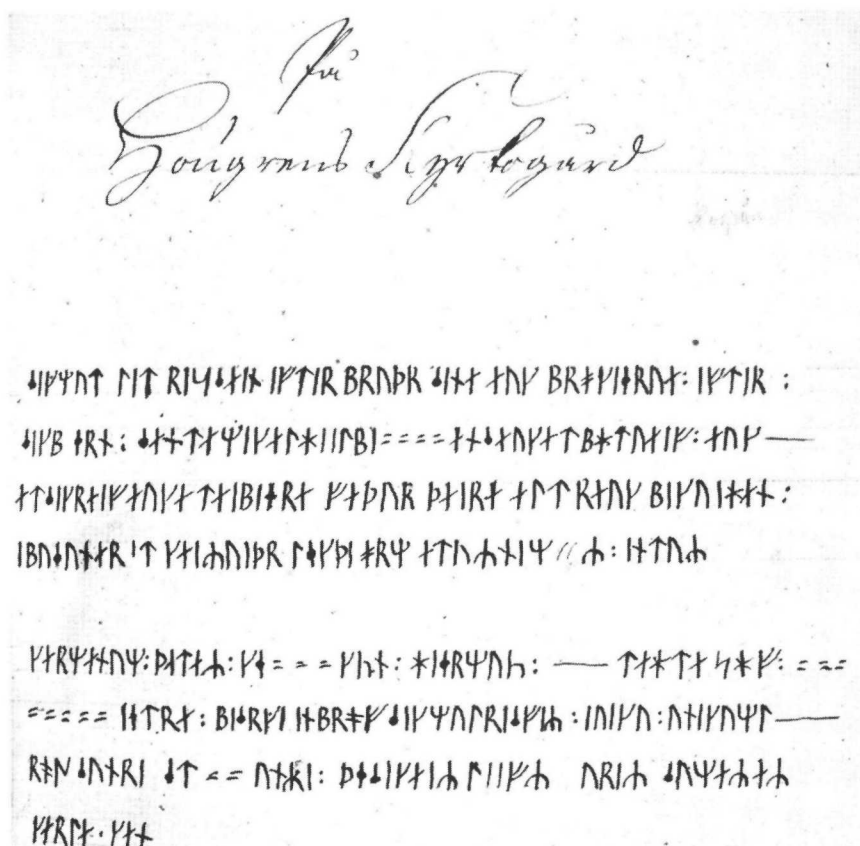

Fig. 74. G 203. Hogräns kyrka.
Efter uppteckning i G. Wallin,
Analecta 1, s. 725.

tvärslingan: **sikmutr** [- - **fir** :] **sliku** : **unit kuml**

180 185 190 195 200

inre runföljden på överdelen: **karmannum** : **pet ar** [:] ... **kun** : **hier** : **mun** : **stanta stain** :

205 210 215 220 225 230 235

a[t] : **merki bietr a** : **bierki in bro f** | **urir**

240 245 250 255 260 265

inre runföljden på nederdelen: **ropbiern risti runir** [**p**] **esa kairl** - **ifr** (lodrätt:) **sumar ar karla**

270 275 280 285 290 295 300 305

kan

310

»Sigmund lät resa stenen efter sina bröder och göra bro efter Sigbjörn – Sankt Mikael hjälpe hans själ – och efter Botraiv och efter Sigrav och efter Aibjörn, fader till dem alla, och han bodde i byn (el. gården) längst söderut. Gairvid tecknade (eg. lade) ormslingorna ... Sigmund har på så sätt åstadkommit vården. För män är det ett känt minnesmärke. Här skall stenen stå som märke, lysande på berget, bron invid den. Rodbjörn ristade dessa runor, några (dock) Gairlaiv, han känner dem väl.»

Till läsningen: Flertalet runor är tydliga för ögat, de övriga, mera slitna tecknen är i allmänhet fullt urskiljbara för fingret. Många runor har borrarade, punktavslutade bistavar (1 **s**, 3 **g**, 4 **m**, 8 **l**, 13 **s**, 29 **s**, 38 **o**, 44 **a**, 47 **t**, 50 **s**, 57 **n**, 58 **s**, 59 **a**, 60 **n**, 66 **a**, 94 **s**, 105 **t**, 124 **l**, 125 **t**, 127 **a**, 136 **a**, 137 **n**, 143 **n**, 146 **s**, 190 **s**, 203 **k**, 204 **a** (både huvudstavens bas och bistaven), 207 **a**, 208 **n**, 213 **t**, 226 **s**, 232 **s**, 276 **s**, 286 **s**, 297 **s**. På samma sätt har punkterna åstadkommit i de stungna **e**-runorna (9, 19, 41, 45, 55, 70, 110, 157,

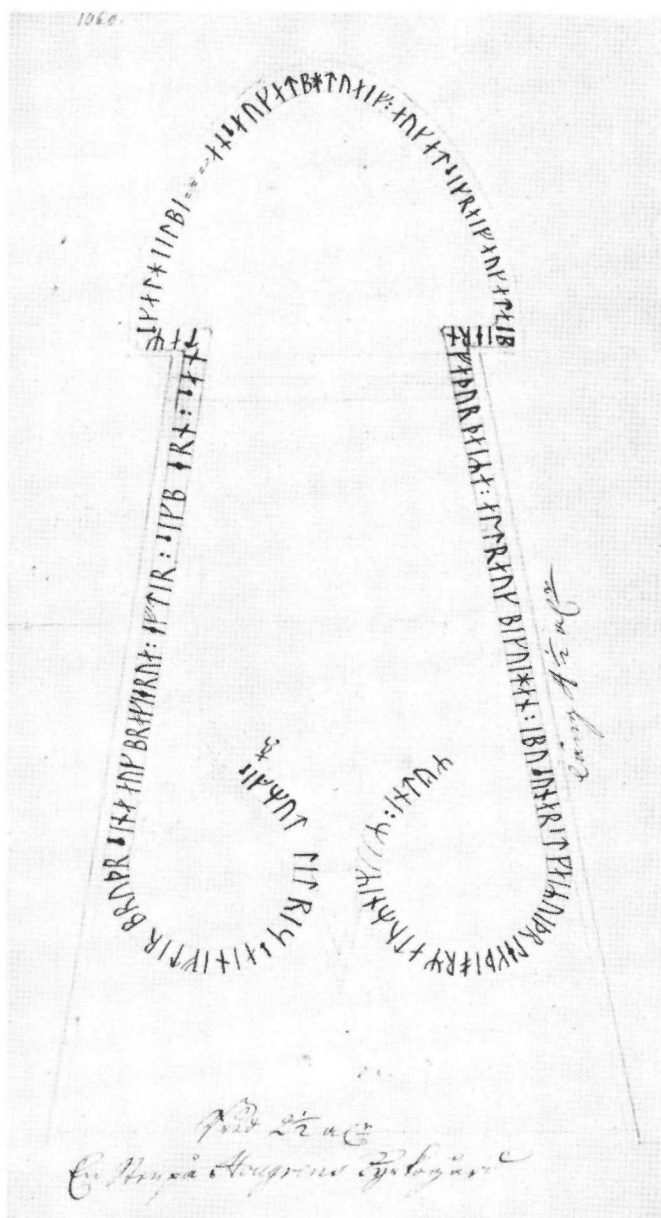

Fig. 75. G 203. Högrens kyrka. Efter teckning i G. Wallin, *Analecta* 1, s. 1060.

169, 212, 221, 240, 246, 252, 271, 285) samt i 3 **g**, 96 **g** och 140 **y**. Skiljetecknen är genomgående två punkter, alltså även efter 32 **a**, 35 **k**, 79 **k**, 81 **t**, 126 **r**; efter 81 **t** och 126 **r** är dock bara den övre punkten bevarad. Skiljetecken saknas helt efter 7 **r**, 10 **t**, 14 **a**, 18 **n**, 23 **r**, 62 **a**, 67 **l**, 76 **s**, 88 **f**, 91 **k**, 93 **t**, 105 **t**, 117 **r**, 129 **k**, 134 **i**, 138 **i**, 147 **t**, 155 **r**, 160 **i**, 167 **r**, 175 **i**, 198 **t**, 213 **t**, 231 **a**, 243 **i**, 248 **r**, 255 **i**, 257 **n**, 260 **o**, 273 **n**, 278 **i**, 287 **a**, 301 **r**, 303 **r**, 308 **a**. Runorna **a**, **n**, **o** och **t** har, frånsett skadade tecken, dubbelsidiga bistavar, **s** har kortkvistform, däremot inte **r**. Runföljden 1–52 är djup och tydlig. Tydligt urskiljbara är också de runor som i det följande inte kommenteras. 7 **r** har placerats i öglan till det iriska kopplet. 53 **b** är skadad i toppen, dock säker. 54 **i** är bevarad till två tredjedelar, nedtill. Av r. 71 är en huvudstav bevarad i den nedre kanten av brottet, bistaven är borta; textsammanhanget bestämmer runan som **l**, så har den också upptecknats av flertalet tidigare forskare. Därefter följer en skada med utrymme för 6–7 runor. Av

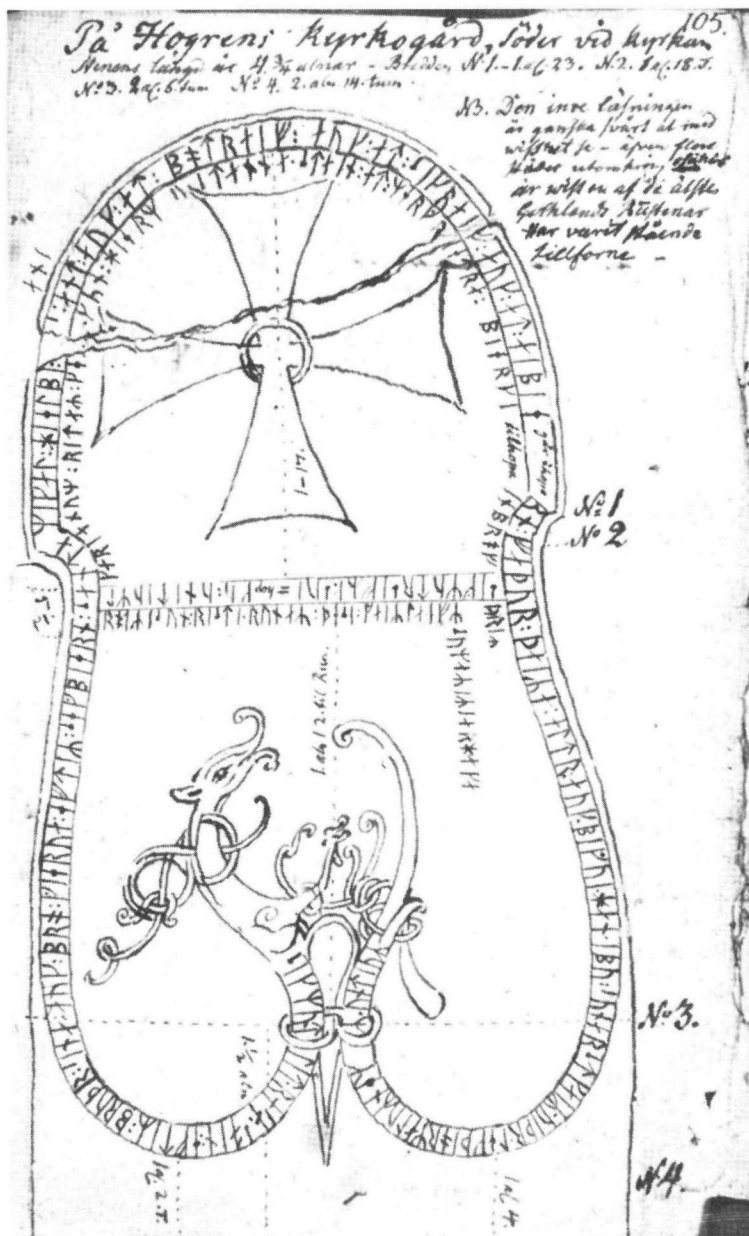

Fig. 76. G 203. Hogräns kyrka. Efter teckning av C. G. Hilfeling (i K. Bibl., Köpenhamn).

vänstra bistaven i 81 **t** är bara ansättningen bevarad. I 83 **o** saknas vänstra delen av övre bistaven. Topparna av runorna 84–88 är bortslagna, högra bistaven i 84 **t** är därmed borta, i övrigt har tecknen bevarade karakteristika. Av 99 **i** är vänstra kanten bevarad i brottet. 140 **y** har en liten, i mörkerbelysning tydlig stingning. 165 **l** är tydlig (ej **t**). R. 174 har utseende av **l**; till vänster om toppen finns en utbredd, ytlig skada, här kan en **t**-bistav ha legat; alla tidigare forskare har uppfattat runan som **t**. 177 **r** har genom sin placering fått en något förvanskad form. Suppleringen av lakunen r. 185–189 har skett med ledning av Wallin och Ekdahl, som båda avslutar denna runföljd med **fir** (187–189) föregångna av två runor, om vilka de har olika uppfattning. Sæve har läst 187 **f** efter två olästa runor. För senare forskare har samtliga fem runor uppfattats som förlorade. Mellersta delen av 192 **i** är borta i en skada. Av den högra bistaven

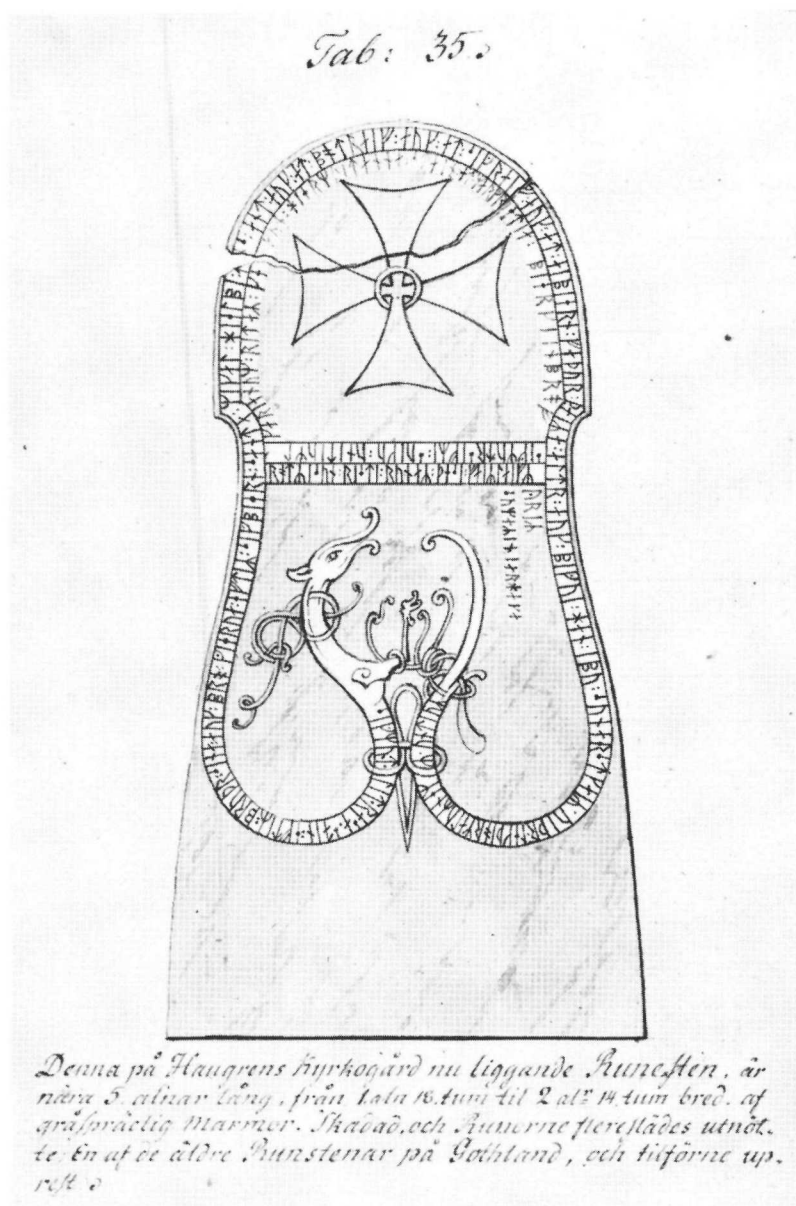

Fig. 77. G 203. Hogräns kyrka. Efter teckning av C. G. Hilfeling i Fm 57: 11.

i 198 **t** finns nu inga spår. Av 215 **r** återstår huvudstaven och vänstra bistaven. Därefter i brottskadan utrymme för 4–5 runor; Wallin och Hilfeling har här **ke** ... R. 216 måste läsas **k** (ej **m**), ytan bevarad omedelbart framför toppen. I 227 **t** är hela vänstra bistaven och spetsen av den högra bevarade, ansättningen av den högra saknas i en ytskada. I 230 **t** är högra bistaven helt borta. I 238 **t** inga spår av vänstra bistaven. Nedersta delen av undre bistaven i 244 **b** är borta i brottet. Runföljden 266 **r**–296 **r** är hårt trampsliten. I 269 **b** saknas nedre bistaven och ett stycke av den övre. R. 282 är drygt hälften (den nedre) av en huvudstav; ytan på platsen för en eventuell **a**-bistav är oskadad, runan sannolikt **i**. Av 283 **r** återstår bara större delen (den nedersta) av vänstra bistaven. Följande runa är helt borta i en ytskada; den har lästs **p** av Wallin, Hilfeling, Ekdahl, Säve, Söderberg och v. Friesen. R. 293 är en huvudstav utan

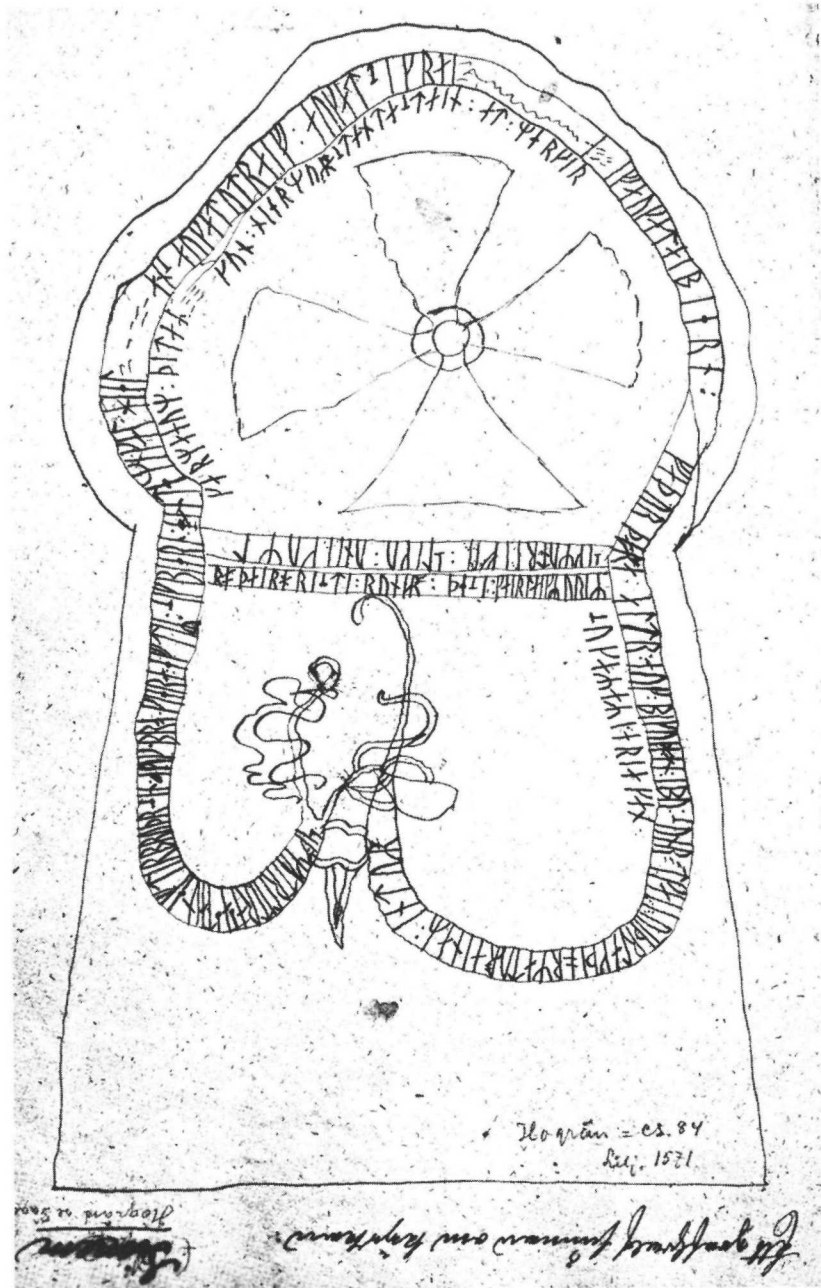

Fig. 78. G 203. Hogräns kyrka. Efter teckning av N. J. Ekdahl.

spår av bistav eller stingning, den har lästs **a** av de flesta (Hilfeling, Ekdahl, Wallman, Pipping, v. Friesen), **e** av Söderberg. 310 **a** är i det närmaste utplånad.

Äldre läsningar av vikt är Wallins, Hilfelings, Ekdahls, P. A. Säves, Söderbergs, Pippings, v. Friesens, Wesséns tillsammans med Jansson. Wallmans skisser är för otydliga att grunda en sammanhängande läsning på. En redovisning av dem alla i kronologisk följd belyser på ett utmärkt sätt, hur synen på den långa, delvis okonventionella inskriften stegvis klarnat. G 203 är, om man dömer efter vad som är bevarat, den längsta texten bland de gotländska runinskrifterna. G 158 kan ha varit mer omfattande, men

Fig. 79. G 203. Högrens kyrka. Efter teckning av P. A. Säve i Reseberättelse 1852.

där är mer än hälften förlorat. För att underlätta en jämförelse mellan olika läsningar har läsföljden överallt bringats i överensstämmelse med huvudtexten ovan, ehuru denna först lanserats av v. Friesen, i tidigare uppteckningar hade man tämligen godtyckligt ordnat de olika avsnitten. Runor, där felaktigt endast huvudstaven uppfattats men icke bistavarna, har av mig markerats med vågrätt streck (=icke identifierbart tecken), ej med i.

Wallin (s. 1058; mitten av 1700-talet): **sigmut lit ri -- sain iftir brupr sina auk bro kierua : eftir : sikb ... ern : santa mikal hi -lbi ... ans auk at bhtuaif : auk at sikraif auk at aibiern fapur paina : altr auk bikui han : i bu sunarst kairuipr lekpi ormatu^r nim^r : intur | sikmulr -sfir : -uiku : uni kuml | karmanum : pat ar : ke ... kun hier mu - : ... tahta shf : ... ietr a : bisrgi in bro f | urir | ros**

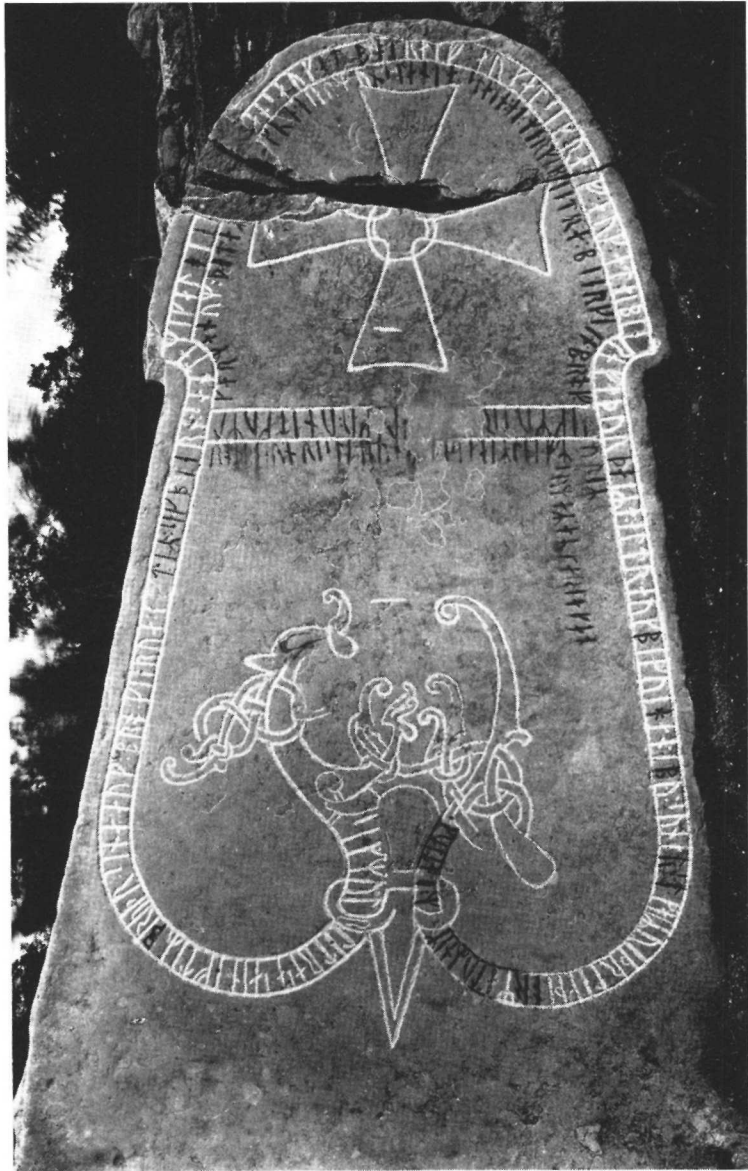

Fig. 80. G 203. Hogräns kyrka. Foto O. Sörling (S. Söderbergs imålning).

sun rist . . . un - - : pesi kairl - ifr | sumar ar karla · kan. Teckningen (s. 1060) och renskriften (s. 725) visar några små avvikelser: teckningen 23 r, renskriften 23 r, 45 i, 121 r, 141 e. Wallins ordningsföljd är r. 1–177, 203–261, 178–202, 266–296, 262–265, 297–311.

Hilfeling (teckning i 409 8:o; år 1801): **sikmunt lit · rasa · stāin : eftir : brupr : sina : auk : bro : gierua : eftir : segbiern : santa mikal : hielbi : ... s : ant : auk : at : botraif : auk : at : sikraif : auk : at : aibiern : fapur : paira : altr : auk · bigui · han · i bu : sunarst kair · uipr · lekpi ormalun nemr · unti ur | sigmutr s - fr - : suiku : unit - uml | kar - anum : rit ar : ke ... · kun : hier mu - tanna · stāin : at : mergr ... etr a : bierki in bro f | yrir | rotrisun : risti · runar : pesi : gairlaifr | sumar - r - arha ka.** Renritningen (F m 57: 11) har följande avvikelser: 3 g, 51 i, efter 73 i rest av en runa h,

96 g, 240 a, 248 i, 288 f, 303 n; jag bortser från avvikelser beträffande skiljetecknen på samma sätt som i Wallins uppteckningar.

Ekdahl (teckning 1826): **sigmutr lit rasa stain eftir brupr · sin · auk · bro · kiera : eftir : sikbiern : sante mikal · hiel ... ans auk at utraif : auk at sikraif auk at aibiern : fapur para : altr : auk : bikui han : i bu : sunr ... t kairuipr lekpi ormatu ainar : intur | sikmutr lifir : sliku : unir kuml | karmanum : pet ar ... kun : nier mu - stanta stain : at : merki r ... | urir | ropairh risti : runir : pesi : kairlaifr | sukar ar kar - a kan.** Ekdahl placerar r. 262–265 **urir** i raden omedelbart efter runföljden 288–296.

Liljégrens text (L 1571) är en skrivbordsprodukt, som bygger på Hilfelings och Ekdahls läsningar.

P. A. Sæve (teckning 1852): **sigmutr · let rasa sain eftir brupr · sina · auk : bro : kierua : eftir : sikbiern : santa mikal hie - ... ans auk at botraif : auk at sigraif · auk : at aibiern : fapur para : altr · auk : bikui han : i by : sunarst · kairuipr lekpi ormalur nemr : inti ur | sigmutr - f ... : sliku : unit kuml | karmanum : pet ar ... kun : hier · mun · stanta stain : at : mermi - ... etr a : biergi in bro f | urir | rokr : un risti : runar pesi : kairl - efr | sumar ar kar - a ka -.** Carl Sæve (Runologiska anteckningar 15 a) gör några små ändringar av broderns läsning, vilka kommer till synes också i den i Gutniska urkunder (1859) publicerade läsningen: 121 r, före 216 k en e-run, 242 k, 293 a, 311 n. Carl Sæves ordningsföljd är: r. 1–177, 203–265, 178–202, 266–311.

Söderberg (1893): **sigmutr let rasa sain eftir brupr : sina : auk · bro : kierua : eftir : sikbiern : santa mikal hiel ... ans · auk · at botraif : auk at sigraif : auk : at aibiern : fapur para : altr · auk bikui han : i by : sunarst kairuipr lekpi ormalur nemr : inti ur | sikmutr ... sl - ku : unit kuml | karmanum : pet ar ... kun : hier · mun : stanta · stain : at : merki bietr a : biergi in bro f | urir ropbiern risti : runar pesi · kairleifr | sumar ar karla kan.** Ordningsföljden i uppteckningen: r. 1–177, 203–265, 178–202, 266–311.

Pipping (1902): **sigmutr · let rasa · sain eftir brupr : sina : auk : bro : kierua : eftir : sikbiern : santa mikal hie - ... ans auk · at : botraif : auk at sigraif : auk : at · aibiern : fapur para : altr · auk bikui han : i by : sunarst kairuipr lekpi ormalur nemr : inti ur | sigmutr ... sliku : unit · kuml | karmanum : pet ar ... kun : hier : mun : stanta · stain : at : merki bietr a : biergi in bro f | urir | ropbiern : risti : run - r ... esa : kairlaifr | sumar ar karla · kan.** Uppteckningen har ordningsföljden: r. 1–177, 203–265, 178–202, 266–311.

v. Friesen (1924): **sigmutr · let rasa sain eftir brupr · sina : auk : bro : kierua : eftir : sikbiern : santa mikal hiel ... ans auk · at botraif : auk at sigraif : auk : at aibiern · fapur para : altr · auk bikui han : i by : sunarst · kairuipr lekpi ormalur nemr inti ur | sigmutr ... sliku : unit · kuml | karmanum : pet ar ... kun : hier · mun : stanta : stain : at : merki bietr a : biergi in bro f | urir | ropbiern : risti : runir pesa : kairlaifr | sumar ar karla · kan.** Ordföljden är den rätta.

Wessén och Jansson (1962): **sigmutr let rasa sain eftir brupr : sina · auk · bro : kierua : eftir : sikbiern : santa mikal hiel ... ans auk · at botraif auk at sigraif : auk : at aibiern : fapur para : altr · auk bikui han : i bu : sunarst kairruipr lekpi ormalur nemr : inti ur | sikmutr ... sliku : unit kuml | karmanum : pet ar ... kun : hier : mun : stanta stain : at : merki bietr a : bierki in bro f | urir | ropbiern risti run - r - esa kairliifr | sumar ar karla kan.** Ordföljden är den rätta.

I Wallins, Hilfelings och Ekdahls läsningar finns en del missförstånd. Somliga av dessa avhjälpas i och med P. A. Sæves granskning. Men först genom Söderberg, som var en utomordentligt observant och pålitlig runläsare, redovisas en uppteckning, som i allt väsentligt överensstämmer med huvudtexten ovan. Efter Söderberg består skiljaktigheterna i läsningarna nästan enbart i uppfattningen av punkter eller icke i runor och ordskillnadstecken samt beträffande ett par skadade runor. För tolkningen är differenserna utan betydelse. Den rätta läsföljden kommer först till synes hos v. Friesen.

Ristningen är välgjord, ortografin likaså. Några uppenbara ristningsfel förekommer dock: utelämnat i före 13 s, t före 16 a, a efter 126 r, r före 247 t. De små lakunerna på grund av skador bereder inga svårigheter.

heter att suppleras. Efter r. 73 har stått **ant** eller möjligen **sial**, efter r. 184 ett **hafir**, efter skiljetecknet efter r. 215 **kuml** eller **merki**. Jag har i det sistnämnda fallet med hänsyn till pluralisformen av adj. *kunnr* föredragit **kuml**, även i andra runinskrifter använt i pluralis för ett kombinerat minnesmärke (runsten jämte t. ex. en eller flera resta stenar). Mot en suppling **merki** talar inskriften U 102 med ordets singularform som sammanfattning av runristningen (i håll) och en bro (**mukit mirki** ack.); se härom N.-G. Stahre, Stångskäret, Kåksna och Kummelberget (1952), s. 195 f. i samband med omnämnandet av Hogrän-inskriften refererad efter S. B. F. Jansson i Boken om Gotland (1945). Att med v. Friesen bortse från skiljetecknet efter 215 **ṛ** i de äldre läsningarna och räkna med en verbform i pluralis, **aru**, före **kuml** anser jag däremot inte befogat.

Långtifrån alla granskare har givit tolkningsförslag. Med utgångspunkt i egen granskning är detta endast fallet med O. v. Friesen. Utifrån andras läsningar har tolkningsförslag, helt eller delvis, framställts av N. H. Sjöborg, G. Stephens, S. Bugge, S. B. F. Jansson.

N. H. Sjöborgs tolkning (Samlingar för Nordens fornälskare 2, 1824, s. 56 f.), som bygger på Hilfelings läsning, är helt okritisk: »Sigmunt lät resa stenen efter sin broder och lät göra en bro efter Sigbjörn, S:t Michaël hjelpe hans ande, och Botraifs ande, och Sigraifs ande, och deras åldrige faders Ajbjörns ande, och han byggde och bebodde Södergården, anlade å nyo qvarnar nedvid vattnet. Karin låter rita uti kyrkan, därjämte denna sten, men Margreta ber dem göra bro för sommar-hagen. Rotrisson ristade dessa få öfverloppsrunor. Sigmunters vänner sveko Vajtjuml.» Jag har uteslutit de interpolerade kommentarerna.

G. Stephens utgår från P. A. Säves teckning och gör vissa framsteg: »SIGMUT (=SIGMUND) LET RAISE this-SAIN (truth-stone) AFTER BROTHERS SINE (his), EKE (and) BROW (bridge) GARE (make) AFTER SIKBIERN – SAINT MICHAEL HELP (ond=soul) HIS –; EKE AT (to) BOTRAIF; EKE AT SIGRAIF; EKE AT AIBIERN, FATHER THEIR ALL (of all these the father), EKE BIGGED (dwelt) HE IN BY (home-stead) SUNDERST (the southern-most). – KAIRUITH LAID (cut out) the WORM-OLS (serpent-thongs, rune-winds), NEMNE (all but, except) the-IN-DEER (the dragon-head, etc.).

For-CARL-MEN (heroes) BETES (makes boot, adorns, is-fitting)

An-ARE (honor-)BEACON (pillar).

HERE MUN (shall) STAND

this-STONE AT (as) a-MARK

UN-METE (large, towering) ON the-BARROW,

IN (but, and also) the-BROW (bridge) beFORE-it.

SIGMUND so-SAYETH,

AS (who) SWILK (such) has-WON (made) a-CUMBEL (grave-mark).

ROK'S-SON RISTED

RUNES THESE;

KAIRLAIF the-SEEM-STONES (honor-blocks, ring-stones)

to-CARRY (drive, bring) GAT (=carried, brought hither).»

S. Bugge (Runverser, 1887–91, s. 291) följer Carl Säves translitteration (S 84): »Sigmund lod reise Stenen efter sine Brødre og gjøre Bro efter Sigbjern, Sankte Mikal hjelpe hans Aand, og efter Botraiv og efter Sigraiv og efter Aibjern, deres alles Fader, og han boede sydligst i Byen. Gairvid indhugg Orm-öglerne, alt uden Undtagelse. For Mænd er dette et bekjendt Mindesmærke. Her skal Stenen staa til Mærke, reist(?) paa Gravhaugen, og Bro foran. Sigmund har(?) ved sligt faaet udført et mindesmærke. Ro ... ristede disse Runer; Gairlaiv (ristede) nogle, (han) som til fulde forstaar (at riste Runer).»

A. Noreen (Altschwedische Grammatik, 1904, s. 487): »Sigmund liess stein errichten nach seinen brüdern und brücke machen nach Sigbiern – Sankt Michael helfe seiner seele! – und nach Botraif [und nach Sigraif] und nach Aibiern, dem vater dieser allen, und er wohnte im dorfe am südlichsten. Gair-

widhr entwarf die schlangenlinien. Nemr führte (sie) aus. Sigmund . . . solchem ein denkmal vollbracht. Männern ist es ein bekanntes denkzeichen. Hier auf dem berge wird ein heller stein als denkzeichen stehen, eine brücke aber vorn. Rodhbiern ritzte diese runen, etliche Gairlaifr, der (es) genau versteht (runen zu ritzen).»

O. v. Friesen efter egen granskning (S. Lindqvist, Gotlands Bildsteine 2, 1942, s. 77): »Sigmund liess den Stein errichten und den Wegdamm machen zur Erinnerung für seine Brüder: für Sigbjern – St. Michael helfe seiner Seele –, für Botraif und Sigräif; (so) auch für Aibjern, den Vater dieser aller; er wohnte im Dorfe am südlichsten. Gairvid legte (entwarf) die Schlangenwindungen (eigentlich Eidechsen), Nem führte sie aus (haute sie in den Stein ein). Sigmund hat damit ein Gedenkzeichen geschaffen, Zeichen, auf die die Männer achten werden.

Hier soll stehen ein
Stein zum Gedenken,
Bunt auf dem Hügel,
Die Brücke davor.
Rodbjern ritzte
Diese Runen,
Andre Gairlaif,
Der es gut versteht.»

S. B. F. Jansson (Boken om Gotland, 1945, s. 147 f.) med v. Friesens läsning som grund: »Sigmund lät resa stenen efter sina bröder och bygga bron till minne av Sigbjern, Sankt Mikael hjälpe hans själ, och åt Botraif och åt Sigräif och åt Aibjern, fader till dem alla. Han bodde längst söderut i byn. Gairvid tecknade ormslingan, Nem högg in den. Så har Sigmund skapat en ståtlig vård åt männen. . . . Här skall stå en sten som märke, 'bjärt' på berget, bron invid den. Rodbjern ristade dessa runor, Gairlaif (inhögg) andra (runor), han dem känner väl.»

I uppsatsen Märke, män och mästare (1946) diskuterar E. Hjärne med utgångspunkt i Janssons översättning vissa tolkningsproblem. Det gäller runföljderna 168–177 och 203–218, se härom nedan. I övrigt erbjuder inskriften formellt inga svårigheter.

Stenen har tillsammans med en bro utgjort ett ståtligt minnesmärke – ett av vårt lands förnämligaste runmonument – efter fyra män, de tre bröderna Sigbjärn, Botraiv och Sigräiv samt deras fader Aibjærn. Den som ombesörjt vården är en fjärde broder, Sigmund. Han har haft praktisk hjälp av Gairvid med att teckna mönstret, av Rodbjærn och Gairlaiv med att rista runorna. För ännu ett arbetsmoment (**intiu** – innebörden i uttrycket är oklar) svarar antingen en man med namnet Näm eller konstnären Gairvid själv, se nedan. Inskriften innehåller också en vädjan till ärkeängeln Mikael, de döendes beskyddare och beledsagaren av de rättfärdigas själar till paradiset.

Inskriften innehåller åtminstone åtta mansnamn, Mikael oräknat. Fem tillhör medlemmar av samma familj, och namngivningen har skett enligt variationsprincipen, förleden är densamma i tre fall (Sigmund, Sigbjærn, Sigräiv), efterleden i Aibjærn, Sigbjærn respektive Botraiv, Sigräiv. De tre namnen på *Sig-* talar för att någon förfader eller modern också burit ett namn med denna förled. Alla komponenterna i de tvåledade namnen är vanliga. Med ett par undantag, *Botraifr* (även i G 207 och 208, S 20 Hangvars k:a), *Sigräifr* (G 46, 69) och *Roðbiern* (G 106 i ortnamnet **robbern** : **arua**), finns inga gotländska runbelägg på inskriftens namn. Men flertalet är kända från andra runinskrifter och från medeltida källor, *Sigmundr*, *Sigbiern* och *Sigräifr* i ett tiotal runbelägg var, *Aibiern*, *Gairlaifr* och *Roðbiern* i några få. Av dessa sex är *Sigmundr* vanligt under medeltiden och *Sigbiern* välbelagt, de övriga mycket sällsynta med endast enstaka belägg i SMP-samlingarna. *Gairviðr* finns visserligen inte runskrivet men i några medeltida, huvudsakligen svenska belägg.

Det bör också nämnas att några av personnamnen ingår i bevarade gotländska ortnamn, Simunde, Sibbjäns, Sigrajvs, Robbenarve, Robbjäns, alla i socknar utanför Hogrän. Intressantast är dock ett sjätte namn, Enbjänne, i själva Hogrän, 1,5 km i sydostlig riktning från kyrkan, vilket sannolikt går tillbaka på ett *Aibiern* (se även H. Gustavson, Gutamålet 2, 1948, s. 121 och 172). Det är naturligtvis ovisst men inte alldeles uteslutet, att just Hogrän-stenens Aibjörn har givit gården dess namn (jfr nedan ang. stenens ursprungliga plats).

Den långa inskriften rymmer några ord och uttryck, som ligger utanför det schablonmässiga. Dit hör vädjan till ärkeängeln Mikael. En sådan är ovanlig men finns på runstenen U 478, daterad till 1070-talet, och några danska runstenar, DR 212, 380, 398, 399, 402, de fyra sistnämnda på Bornholm; samtliga danska stenar tillhör tiden inemot eller omkring 1100.

Ett unikt ord är runföljden 161–167 **ormalur**, där sammansättningens senare led bör vara ett svagt fem. substantiv *ala* i ack. pl. Genus överraskar, då man snarast väntat en form av det i gotländskan välkända *al* m. 'mörk rand i ryggen på ljusfärgade hästar'. Enligt vad Herbert Gustavson meddelat mig är det emellertid inte orimligt, att det kan ha funnits ett svagt fem. *ala* i forngutniskan. Fritzner ger följande betydelser på samma ord, fvn. *áll* m.: 'dyb Rende i Elv, Sund eller Fjord; dyb Dal eller Indsænkning mellem Fjelde eller Højdestrækninger; Fure, Stribe langs Dyrs Ryg'. A. Torp, Nynorsk etymologisk ordbok (1919) har *aal* m. 'smal, mørk stripe, dyp fure, dyprenden i elv', »i sidste bet. ogsaa *aal* f., *aala* f.». Det kan vara värt observera, att i alla dessa betydelser ordet förknippas med en fördjupning. Man frågar sig om inte detta även kan vara fallet med **ormalur**. Under alla förhållanden är det intressant att ha fått en samtida benämning på en drakformig runslinga, även om den knappast kan göra anspråk på att ha varit gängse. Det kan tilläggas, att v. Friesens anknytning av **ormalur** till ett ord för *ödla* (se även Bugge a. a. och L. Alfvegren, r-genitiv och are-komposition, 1958, s. 192 noten) måste avvisas.

Adj. *biærtr* 'bjärt, lysande' finns inte använt om någon annan runsten, men Hugo Pipping (Studier tillegn. A. Noreen, 1904) har sammanställt Hogrän-stenens **bietr** med Pilgårdsstenens (GF inv.nr 625) första ord, som hänför sig till själva stenen och – visserligen med någon tvekan – lästs **biar[t]fan**, ack. sg. m. av ett adj. **biartfār* 'bjärtmålad'. R. 216–218 **kun** efter brottskadan är ett fullständigt bevarat ord, n. pl. av adj. *kunnr* 'känd, bekant'. R. 304–308 **karla** är adv. *gørla*, fgotn. *garla*, 'fullkomligt, väl'.

En smula överraskande är adverbet 190–194 **sliku** 'på så sätt', dat. sg. n. av adj. *slikr*, välbelagt både i forn- och nygutniskan. Nu är visserligen ytan före ordet skadad, men äldre läsningar ger vid handen, att här inte har funnits någon preposition. Till ett prepositionslost *sliku* finns enligt Herbert Gustavson en parallell, *lango* 'långsamt' i Säves ordbok och hos M. Klintberg, Ordbok över Laumålet, MS.

Om 203–210 **karmanum**, dat. pl. av *karlmaðr* m., hör till föregående eller efterföljande sats kan vara tveksamt. Båda alternativen är formellt korrekta. Det förstnämnda omfattas av Bugge, Noreen och v. Friesen, det senare av Jansson. Men problemet **karmanum** ligger också på ett annat plan. Den sistnämnde forskarens tolkning av *karmannum* som dedikationsdativ (så icke de äldre forskarna) föranledde Erland Hjærne (Märke, män och mästare, Saga och sed 1945, s. 44 f.) att grundligt undersöka förekomsten av dedikationsdativ i vikingatidens runinskrifter. Han fann inte ett enda säkert fall, inte heller i urnordiska inskrifter. Hjærne räknar därför med *karmannum* som »publicitetsdativ» – alldeles som i de tre nämnda äldre forskarnas översättningar – oavsett om man väljer att föra ordet till den föregående eller till den efterföljande satsen, alternativt således: »Sigmund har på sådant sätt åstadkommit ett minnesmärke för män (att skåda) el. inför män. Det är ett känt märke.» Eller: »Sigmund har på sådant sätt åstadkommit ett minnesmärke. Inför män är det ett känt märke.»

Det största tolkningsproblemet ligger i runföljden 168–177 **nemr : inti ur**. Den har i allmänhet tolkats: »Näm högg in (dem=ormslingorna)» (Noreen, v. Friesen, Jansson). Sigmund skulle enligt denna uppfattning ha haft en fjärde medhjälpare med namnet *Nemr*. Detta namn är inte känt som självständigt personnamn men föreligger möjligen i ett enstaka belegg 1407 som tillnamn på en borgare i Kalmar, *Lambertus Nemer* (Kalmar stads tänkebok, s. 135 rad 4). Den negerande formen av adj. fsv. *næmr* 'som har

god fattningsförmåga, läraktig' finns däremot som personnamn, *Onæmr*, i några få runbelägg men saknas i medeltida källor; det är inte känt från Gotland. Om predikatet i satsen påpekar Erland Hjärne (a. a., s. 65 f.) med rätta: »Hvarken den mera allmänna tolkningen af *inna yr* [gutn.], 'ausführen', eller den mera specialiserade, 'einbauen', 'hugga in', är ägnad att ställa till frests.» Verbet *inna*, *inna ur* är i övrigt inte känt från runinskrifternas signaturer, där man vanligen finner verben *rista*, *haggva*, senare också *gærva*. Inte heller har det någonstans kommit till uttryck i samband med den gotländska stensemästarkonstens osedvanligt livliga utövning under medeltiden. Om etymologin har olika åsikter framförts: avledning av adv. fvn. *inn* 'in' (Torp, Nynorsk etymol. ordb., 1919, s. 244), utveckling av ett verb urn. **inþan* (**inþijan*) 'vara verksam, arbeta' (T. Johannisson, Ordet ärende och dess släktskapsförhållanden, i Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning 4, 1941, s. 6 f., 5, 1943, s. 57 f.). I de nordiska fornspråken har *inna* grundbetydelsen 'utföra, fullgöra, prestera'. Andra betydelser förekommer också, 'fremføre, framsige; tale; give Besked om, gjøre rede for en Sag, fortælle, omtale, forklare; betale' (Fritzner). I fornsvenskan har *inna* så småningom övertagit betydelsen hos ett annat verb, *hinna*. Medan Johannisson accepterar Norens tolkning av Högren-stenens uttryck, har Hjärne på saklig grund satt den ifråga. Av de specialiserade arbetsuppgifterna i inskriften framhålles klart, förutom runristarnas, mönstertecknarens. Med hänvisning till de andra betydelserna hos *inna* samt till det fornvästnordiska rättsuttrycket *skera ór* 'avgöra, bestämma' finner Hjärne det rimligt, att **nemr** : **inti ur** avser arbetet med inskriftens litterära utformning. Han frågar sig också om **nemr** verkligen skall uppfattas som personnamn, det kunde utan hinder formellt vara adjektiv och »ett om inskriftens författare användt epitet». Hjärnes översättning av runföljden 148–177 lyder: »Gairvid uppritade ormslingorna, förståndig (uttänkte och) framsade han (texten).» Men han ser inget principiellt hinder för att den konstnärliga uppgiften vid minnesmärkets tillkomst varit fördelad på två personer, liksom ju var fallet med runristningen. Härtill kan anmärkas, förutom den ovan nämnda bristen på säkra belägg på ett *Nemr*, att osammansatta personnamn är ytterst sällsynta i det runska namnförrådet på Gotland, det gäller inte bara i det medeltida materialet utan också i vikingatidens inskrifter. Av den här givna redogörelsen framgår, att diskussionen knappast kan leda fram till en entydig tolkning av den korta runföljden 168–177. Strängt taget står inte mindre än fyra möjligheter formellt öppna i kombinationer av **nemr** som adjektiv alternativt personnamn och **inti ur** i betydelserna »högg in (ormslingorna)» alternativt »bestämde (texten)». Hjärnes förslag är enligt min mening mycket tänkvärt. I avvägningen mellan de möjliga tolkningarna och de olika, sakliga motiv, som ligger till grund, tilltalas jag mest av Hjärnes ena förslag, det som – något fritt – kan uttryckas: »Gairvid tecknade ormslingorna, snartänkt bestämde han texten.» S. Lindqvists synpunkter i Forngutniska altaren 1 (1964) på vissa textdetaljer, däribland den sistnämnda, har däremot knappast fört tolkningsproblemen närmare en lösning.

Inskriftens början är avfattad på prosa men med tillvaratagande av allitterationens förhöjande stilvärde. Slutet, fr. o. m. r. 219, har poetisk form, en fullständig strof i fornyrdislag (A. Norens transkription):

*Hier mun standa
stain at merki
biertr a biergi
en bro fyrir.
Röþbiern risti
runar þessi,
Gairlaifr sumar,
ar garla cann.*

Möjligen skall runföljden 203–218 också uppfattas som avsiktlig vers.

Det är inte många runinskrifter som litterärt kan mäta sig med Hogrän-texten. En är den uppländska Säl-nastenens (U 323), som tre bröder reste efter sin fader, och som utöver själva minnesskriften innehåller en personligt avfattad gudsvädjan och en ståtlig, metrisk avslutning, som erinrar om Hogränstenens: *Æi mun liggia / með aldr lifir, / bro harðslagin, / bræið eft goðan. / Svæinar gærðu / at sinn faður. / Ma æigi brautarkuml / bætra verða.* Det kan också nämnas, att uttrycket *stæinn a biærgi* återfinns på två danska runstenar, DR 295 Hällestad 1, där ett avsnitt lyder: *Sattu drængiar / æftir sinn broður / sten a biærgi / stöðan runum*, och DR 296 Hällestad 2 med strofen: *Nu skal standa / stenn a biærgi.*

Innehåller runföljden ifråga – fastän så sparsamt belagd – möjligen ett stelnat, poetiskt uttryck? Om inte, rymmer versen ett praktiskt problem. Vad för ett »berg» har stenen stått på? Någon höjd eller backe finns inte vid eller inom nära räckhåll för Hogräns kyrka, allra helst som där också skulle ha funnits ett vattendrag, över vilket man tydligen hade behov av en bro. Terrängförhållandena gör det alltså osannolikt, att stenen ursprungligen varit rest på fyndplatsen, där kyrkogården senare kom att ligga. Fyndplatsen är därför troligen sekundär. Sune Lindqvist (a. a. 2, s. 77) redogör för en tanke som arkeologen, sedermera professor Gabriel Gustafson (1853–1915) uttalat, och som går ut på att **a bierki** skulle betyda »på Bjärs» (gård i Valls sn 4 km Ö om Hogräns k:a) och att **bro furir** skulle avse en broläggning över Valls myr. Stenen skulle senare av pietetsfulla ättlingar till de döda i kristligt nit ha placerats vid Hogräns kyrka, uppförd något tidigare än Valls kyrka. Tanken är knappast realistisk. I de gotländska runinskrifter, där ett gårdsnamn Bjärs förekommer, är det kopplat till ett personnamn, **kairualtr : i berhi** (G 210), **butaiþa · sial · af bierhi** (F 170, S 26, Lärbro k:a). Stephens' förmodan, att med »berget» avses en gravhög, torde också vara förhastad. Det går idag inte att med någorlunda visshet utpeka en plats i trakten av Hogräns kyrka, där en kombination av höjd och broläggning skulle ha funnits. Söker man på gamla kartor, blir resultatet också magert. En ägokarta, »Charta öfwer Hogren Sochn på Gothland 1700, renov. 1752» (Lantmäteriverkets arkiv, sign. H 49 – 1:2), visar visserligen ca 1,5 km SO om kyrkan en sankmark med backar (sex lokaliteter har benämningen »Backe»). Både Ö och V om sankmarken leder vägar. Området ligger delvis på mark tillhörig Enbjänne, vilket gårdsnamn möjligen är knutet till runinskriftens Aibjörn (se ovan). Här kunde terrängförhållandena i och för sig ha medgivit en kombination av höjd och broläggning. Men avståndet till kyrkan och platsen där stenen hittades är besvärande stort för transport av en så stor sten.

Hogrän-stenen är av samma typ som stenarna från Sjonhem (G 134, 135) och Stenkumla (G 207, 208). De har samtliga av A. Noreen och O. v. Friesen daterats till tiden inemot eller omkring 1100 (se G 207).

204. Djupbrunns, Hogräns sn. Nu i Statens Historiska Museum

Pl. 58

Litteratur: F 132. VHAA:s protokoll 14.1.1873 § 8, 28.1.1873 § 35; SHM inventarium 1873 nr 4877; G. Stephens, ONRM 3 (1884), s. 256 (nr 87), 4 (1901), s. 71 f., Handbook (1884), s. 197 (nr 87); H. Hildebrand, Fynd från Öster-Ryftes på Gotland (i VHAA:s Månadsblad 1890), s. 130 f.; S. Bugge i *Nlær* 1 (1892), s. 100, i *Aarbøger f. nord. Oldkynd. o. Hist.* 1905, s. 201; B. Salin, De nordiska guldrakteaterna (i *ATS* 14: 2, 1895), s. 17 f., 102; O. Janse, *Le travail de l'or en Suède* (1922), s. 89 f.; C. Marstrander, De gotiske runeminnesmerker (i *NTS* 3, 1929), s. 77; W. Krause, *Beiträge zur Runenforschung* (i *Schrift. d. Königsb. gel. Gesellschaft, Geisteswissenschaftl. Kl.*, 1932), s. [10] 62 f., *Runeninschriften im älteren Futhark* (1937), s. 469 Anm., (2. uppl. 1966), s. 245 f. Anm. 1; A. Johansson, *Evarix und jór* (i *ANF* 49, 1933), s. 243 f.; O. v. Friesen, *Anteckningar 1934* (UUB), s. 167; B. Nerman, *Die Völkerwanderungszeit Gotlands* (1935), s. 63, 101; H. Arntz, *Handbuch der Runenkunde* (1935), s. 199; M. Olsen, *Runespenner fra Bratsberg* (i *Viking* 1, 1937), s. 68 f.; H. Schlottig i *Beiträge zur Runenkunde und nordischen Sprachwissenschaft* (festskr. t. G. Neckel, 1938), s. 74 f.; H. Öberg, *Guldrakteaterna från Nordens folkvandringstid* (1942), s. 91 f., 196 f., 256, 291; Danmarks Runeindskrifter, Text (1942), sp. 544; M. B. Mackeprang, *De nordiske guldrakteater* (1952), s. 42, 76, 87, 158.

Äldre avbildningar: Stephens, ONRM 3 och Handbook; Salin a. a. fig. 31, 61; Janse a. a. fig. 35; Marstrander a. a. fig. 22; H. Andersson foto 1934 (ATA); Nerman a. a. fig. 333; Mackeprang a. a. fig. 8: 12.